

بررسی تطبیقی آموزه‌های دینی در شعر ابی العتاهیه و ناصر خسرو قبادیانی

فرشته صفاری^۱

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه حکیم سبزواری

تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۱۳

تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۲۳

چکیده

یکی از بنیادی‌ترین مسائل جوامع بشری مسأله‌ی تربیت صحیح و اراده‌ی برنامه‌های آموزشی به افراد آن است تا زمینه‌های سیاست‌های توسعه‌ی همه‌جانبه‌ی جوامع متوقف نشود. امروزه روند ارتقا و انتشار فرهنگ دینی در کشورهای اسلامی به شدت متأثر از فرهنگ بیگانه است و دین که یکی از الزامات حیات انسانی است به بهانه‌ی تجدد در آستانه‌ی اضمحلال است، پس در جامعه‌ی اسلامی باید منابع دینی از جمله قرآن کریم، کتب روایی و آثاری از این دست به شدت مورد اهتمام مجریان و متصدیان فرهنگی جوامع قرار

1. Email: fe_saffrai@yahoo.com

گیرند. از دیرباز آموزه‌ها و تعالیم ارزش‌بخش قرآنی و روایی با نوآوری‌های خاص شاعران و نویسندگان به قلمرو ادبیات دینی راه یافته و از قدرت تعلیمی والایی جهت ارائه‌ی الگوهای سبک زندگی اسلامی برخوردار است. یکی از این شعرای بزرگ ابی‌العتاهیه شاعر عصر عباسی است که در سرایش اشعار خردورزانه از تبحری خاص برخوردار است. ناصر خسرو شاعر و سفرنامه‌نویس عهد غزنوی نیز در سرودن این گونه اشعار از مهارتی بی‌بدیل بهره می‌برده است. هدف ما در این پژوهش تحلیلی-توصیفی بررسی ارزنده‌ترین و متعالی‌ترین اصول اخلاق اسلامی در آیین‌های شعر ابی‌العتاهیه و ناصر خسرو قبادیانی است.

کلیدواژگان: آموزه‌های دینی، شعر فارسی و عربی، ابی‌العتاهیه، ناصر

خسرو قبادیانی

۱. مقدمه

ادبیات در میان همه‌ی اقوام و در تمام اعصار بشری در آگاهی بخشی و آموزش جوامع بشری مورد استفاده قرار گرفته و آن‌گونه به جنبه‌ی آموزش آن اهمیت و ارزش داده شده است که بخش قابل توجهی از منابع منقول و مکتوب در زیرشاخه‌ی نوع خاصی از ادبیات که با عنوان ادبیات تعلیم نام گرفته است قرار دارد. آن‌چه در این مقوله مهم و غیر قابل انکار است نقش بی‌نظیر متون دینی است که در بارور کردن ادبیات متعهد دینی نقش بسزایی ایفا می‌کند و آن‌چه در این میان به جذابیت و کارایی هر چه بیشتر این اصول کمک می‌کند خلاقیت و مضمون‌آفرینی‌های شاعران و نویسندگان در این حوزه است تا هم در ارائه‌ی مطالب با نوعی تکرار و عوام‌زدگی روبه نشویم و هم میزان دخل و تصرف به میزان حداقل کاهش یابد.

ضرورت انجام این پژوهش ارائه‌ی عملکرد دو شاعر ابی‌العتاهیه عرب زبان و ناصر خسرو شاعر ایرانی در بهره‌مندی از منابع مکتوب اسلامی و اثبات کارآمدی این متون در ارتقای فرهنگ جامعه‌ی دینی است.

پژوهش‌های بسیاری درباره این دو شاعر به ویژه در زمینه‌ی زهد و تصوف صورت گرفته که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به "دنیابگری در شعر ابی‌العتاهیه و ناصر خسرو" از مریم

محمودی، "بررسی تطبیقی شعر زهد در دیوان ابی‌العتاهیه و ناصر خسرو" از تورج زینی وند، "تجلی مضامین قرآن کریم در شعر ابی‌العتاهیه" از جهانگیر امیری، "تاثیر کلام امام علی(ع) در شعر ابی‌العتاهیه" از وحید سبزیان‌پور، "ناصر خسرو و مخاطب قرار دادن صاحبان خرد" از غلامرضا صمدیانی، "از عقل ناصر خسرو تا عقل سنایی" از دکتر محمد پارسا نسب، "نقد و بررسی اندیشه‌ی خردگرایی و آزاداندیشی در شعر متنبی و ناصر خسرو قبادیانی" از عبدالحسین فرزاد و ... اشاره داشت.

مهم‌ترین سؤالاتی که در صدد پاسخگویی به آن‌ها هستیم از این قرارند:

- مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق اسلامی که در آثار ابی‌العتاهیه و ناصر خسرو مورد اشاره بوده‌اند کدامند؟

- میزان اثربخشی مفاهیم اخلاقی در قالب شعرهای حکمت‌آمیز در شعر دو شاعر مورد نظر تا چه اندازه است؟

۲. گذری بر اندیشه‌های دینی ابی‌العتاهیه و ناصر خسرو

ناصر خسرو جزو قدیمترین کسانی است که مثنوی‌های کامل در بیان حکم و مواعظ ساخته‌اند و قصاید او هم هیچ‌گاه از این افکار دور نیست (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۷۱). ناصر خسرو در مواعظ و حکم قطعا از سنایی مروزی پیروی کرده است. اواخر عمر کسای با اوایل عمر ناصر خسرو مصادف بود (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۶۹). مذهب او اسمعیلیه است. شعبه‌ای از مذهب شیعه که فقط به هفت امام قائل بودند یعنی از ائمه دوازده گانه شیعه‌ی اثنی عشری فقط تا امام جعفر صادق(ع) را معتقد بودند و پسر وی اسماعیل را امام هفتم دانسته و دوره‌ی امامان را با وی ختم شده می‌دانستند (نقی زاده، ۱۳۷۹: ۱۱۰). «ناصر خسرو قرآن کریم را از حفظ داشته است و به سبب اعتقاد محکم به قرآن، در شعر خود از این کتاب آسمانی تأثیر بسیار پذیرفته است. او از جمله شاعرانی است که شعر را بهانه‌ای برای تبلیغ اندیشه‌های فرقه‌ی خاص اسمعیلیه دانسته و از آن بهره برده است» (ممتحن و محمدی، بی‌تا: ۱۱۹). با مطالعه در اشعار ناصر خسرو به اشعاری برمی‌خوریم که بهره‌گیری شاعر از قرآن کریم و تمسک به پیامبر گرامی اسلام(ص) و مولا علی(ع)، امام حسن(ع) و واقعه‌ی کربلا به خوبی در آن نمایان است.

ابی‌العتاهیه، شاعر عصر عباسی نیز تحت تأثیر ادیان، مذاهب و فرهنگ‌های متفاوت

بوده است و اندیشه‌ها و عقاید مکاتب فلسفی در عمق جان‌ش رخنه کرده بود و شاید به همین دلیل بود که از همان ابتدا دچار ناهمگونی‌های موضوعات و مفاهیم ادبی گردید تا جایی که به زندقه متهم گردید «یکی از دلایلی که برخی معاصران او برای اثبات زندقه وی آورده‌اند، این است که در اشعار او صرفاً از مرگ و نیستی و ناپایداری جهان سخن به میان آمده و هیچ اشاره‌ای به بهشت و دوزخ نشده است» (حسین، بی‌تا: ۱۰۹). مرثیه‌های او نیز اغلب شامل سخنان حکمت‌آمیز وی درباره‌ی مرگ و ناپایداری زندگی است (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۲: ۷۲۸). حتی در مورد زهدیات او بین بسیاری از ادبا و منتقدین آثارش اختلافات فراوانی به چشم می‌خورد. محمد محمود الدش صاحب کتاب "ابی العتاهیه حیات‌ه و شعره" درباره‌ی زهد او این‌گونه بیان می‌کند که «زهد او از تصویر روز قیامت، قبر و حساب روز جزا و پاداش یا عقوبت اعمال و هم‌چنین جاودانگی انسان در بهشت و جهنم خالی نمی‌شود ولی پرداختن به این موضوعات بعد از اتهاماتی است که دشمنانش بر اثر قصور و اهمال‌کاری او در این معانی بر او وارد کردند و به این ترتیب او را به زندیق بودن متهم کردند. در حالی که در این معانی روح اسلام جریان داشت و از آیات وحی بهره می‌برد تا از خود رفع اتهام کند و خود را از هلاکت‌گاه‌ها نجات دهد و همه‌ی آن‌ها در آثار زهد‌آمیزی که از او بر جای مانده قابل اثبات است» (حسین، بی‌تا: ۱۱۴). «نام ابی العتاهیه در بیشتر منابع در ردیف شعرای شیعه نیامده و سید محسن امین هم او را شیعه زیدی دانسته است لکن اشعار زهدی او بیدارکننده و آموزنده است و ارزش والایی دارد» (کرمانی، ۱۳۸۸: ۲۵۳). اشعار ابی العتاهیه، بخصوص «زهدیات» او روان و مطبوع است. و به علت روانی و جنبه اخلاقی و زهدی که دارد، بر زبان‌ها جاری است. برخی از معاصران او را متظاهر به زهد و نه زاهد واقعی، پنداشته و در واقعی بودن زهد او شک کرده‌اند (همان: ۲۵۴).

در هر صورت در اشعار ابی العتاهیه و ناصر خسرو با مضامینی رو به رو می‌شویم که نشان می‌دهد زهدگرایی گر چه در دیوان آن‌ها غالب است اما گاهی مضامین زهد‌آمیز بسترساز پرداختن به موضوعاتی می‌شوند که بر تقید و پایمردی آنان نسبت به برخی مسائل و آموزه‌های دینی تأکید می‌ورزد. در این مجال به ذکر برخی از این موضوعات با محوریت حقوقی که انسان نخست از خداوند، سپس از اطرفیان و در نهایت از خویشان بر گردن دارد با ذکر شاهد مثال می‌پردازیم.

۲-۱. عدم پیروی از هوی و هوس

انسان مؤمن مطیع اوامر پروردگار خویش است و پیامبر اکرم(ص) در این باره فرمود: إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَمْ يَأْخُذْ دِينَهُ عَنْ رَأْيِهِ وَلَكِنْ أَتَاهُ مِنْ رَبِّهِ فَأَخَذَهُ؛ اسلام دین تسلیم و تعبد است، مؤمن هرگز دینش را از رأی خود نمی‌گیرد، بلکه آن را از پروردگارش می‌گیرد (علامه مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۱: ۱۴۱).

ابی‌العتاهیه نیز آدمی را از اطاعت هوای نفس بر حذر می‌دارد و می‌گوید:

لَا تَمْضِ رَأْيَكَ فِي هَوَى، إِلَّا وَرَأْيِكَ فِيهِ قَصْدٌ
مَنْ كَانَ مُتَّبِعاً هَوَا هُوَ فَإِنَّهُ لَهُ هَوَاهُ عَبْدٌ

(ابی‌العتاهیه، ۱۸۹۶: ۱۷۴)

اندیشه‌ات را درگیر هوی و هوس نکن مگر اینکه در آن نیتی باشد. هر که تابع هوای نفسش باشد بنده‌ی آن خواهد بود. ناصر خسرو نیز در این باره به خط قرمز کفر و ایمان می‌پردازد و می‌گوید:

فَضْلُ تَوْجِيسَتِ، بَنْغَرِ، بَرْتَرَسَا؟ اَز سَر هوس برون کن و سودا را
تَوْ مَوْمَنِي گَرَفْتَه مُحَمَّد رَا اَوْ كَافِر اسْت گَرَفْتَه مَسِيحَا رَا

(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۲۹)

۲-۲. عبادت خالصانه

عبادت در میان تمامی بندگان با یک ذهنیت انجام نمی‌پذیرد و این همان نکته‌ی ظریفی است که حضرت امیر(ع) به آن اشاره فرموده‌اند: إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَغْبَةً فَتِلْكَ عِبَادَةُ التَّجَارِ وَ إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَهْبَةً فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ وَ إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَحْرَارِ؛ گروهی خدا را به امید بخشش پرستش کردند، که این پرستش بازگانان است، و گروهی او را از روی ترس عبادت کردند که این عبادت بردگان است، و گروهی خدا را از روی سپاسگزاری پرستیدند و این پرستش آزادگان است (خطبه/۲۳۷).

ابی‌العتاهیه نیز این‌گونه می‌سراید:

وَ سَأَلْتَ رَبَّكَ يَا ابْنَ آدَمَ رَغْبَةً فَوَجَدْتَ رَبَّكَ، إِذَا سَأَلْتَ كَرِيمًا
وَ دَعَوْتَ رَبَّكَ يَا ابْنَ آدَمَ رَهْبَةً فَوَجَدْتَ رَبَّكَ، إِذَا دَعَوْتَ رَحِيمًا
فَلَنْ شَكَرْتَ لِتَشْكُرَنَّ لِمُنْعِمٍ، وَ لَنْ كَفَرْتَ لِتَكْفُرَنَّ، عَظِيمًا

(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۹۰)

وای فرزند آدم پروردگارت را با میل و رغبت خواستی هرگاه کریمانه از او درخواست کردی او را درخواهی یافت و پروردگارت را با ترس خواندی هنگامیکه با مهربانی او را صدا کنی او را خواهی یافت. اگر شکر گویی شکر و سپاس خدای نعمت دهنده را بجا آورده‌ای و اگر کفران نعمت کنی کفر خداوند بزرگ را کرده‌ای

ناصر خسرو نیز در اشعاری با همین مضمون می‌گوید:

روی زی محراب کی گردی اگر نه در بهشت بر امید و نان و دیگ و قلیه و حلواستی
این که تو داری سوی من نیست دین مایه‌ی نادانی و کفر و شقاوت
(تقوی، ۱۳۸۷: ۴۷۸)

۲-۳. تسلیم شدن در برابر تقدیر الهی

پیامبر گرامی اسلام (ص) در حدیثی شریف فرمود: **الإيمانُ بالقدرِ يُذهبُ الهمَّ والْحزنَ؛** اعتقاد به تقدیر غم و اندوه را می‌برد (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۶۹).

ابی العتاهیه نیز نسبت به تقدیر خداوندی سر تسلیم فرود می‌آورد و می‌گوید:

و قد يُهْلِكُ الْإِنْسَانَ مِنْ وَجْهِ أَمْنِهِ وَ يَنْجُو بِإِذْنِ اللَّهِ، مِنْ حَيْثُ يُحْذَرُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۱۷۷)

انسان از سویی که احساس امنیت کرده است هلاک شده‌است و به اذن خداوند متعال از جایی که احساس خطر می‌کند نجات می‌یابد.

درباره‌ی رضایت به روزی مقدر شده نیز در فرمایشی از مولی الموحدین می‌خوانیم: **عجبتُ لِمَنْ عَلِمَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ ضَمَّنَ الْأَرْزَاقَ وَ قَدَرَهَا، وَ أَنَّ سَعِيَهُ لَا يَزِيدُهُ فِيمَا قَدَّرَ لَهُ مِنْهَا، وَ هُوَ حَرِيصٌ دَائِبٌ فِي طَلْبِ الرِّزْقِ؛** در شگفتم از کسی که می‌داند که خداوند روزی‌ها را ضمانت کرده و مقدر فرموده، و می‌داند که تلاش و کوشش او چیزی را بر آنچه تقدیر شده نیفزاید، با این حال در طلب روزی پیوسته حرص ورزیده و خود را خسته می‌کند؟ (الآمدی، ۱۹۹۰: ۴۶۷).

ابی العتاهیه نیز معتقد است خداوند زودتر از بندگان دست به کار می‌شود:

سَبِقَ الْقَضَاءُ بِكُلِّ مَا هُوَ كَائِنٌ، وَاللَّهُ يَا هَذَا، لِرِزْقِكَ ضَامِنٌ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۳۰)

تقدیر بر کل موجودات پیشی گرفت و خداوند به این رزق تو ضامن است.

ناصر خسرو نیز به اصل رضایت از تقدیر معتقد بوده و این‌گونه مخاطب خویش را

نصیحت می‌کند:

اینست گوید «همه افعال خداوند کند کار بنده همه خاموشی و تسلیم و رضاست»
 و انت گوید «همه نیکی ز خدای است ولیک بدی ای امت بدبخت همه کار شماسست»
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۱۵۳)

در آیه‌ای شریف از قرآن کریم ریشه‌ی همه‌ی نعمت‌ها و محرومیت‌ها بازتاب اعمال انسان معرفی می‌شود: مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا؛ (آری)، آنچه از نیکی‌ها به تو می‌رسد، از طرف خداست؛ و آنچه از بدی به تو می‌رسد، از سوی خود توست. و ما تو را رسول برای مردم فرستادیم؛ و گواهی خدا در این باره، کافی است! (نساء/۷۹).

۲-۴. حسن ظن نسبت به خدا

یکی از بدترین اشتباهات انسان بد گمانی نسبت به آفریدگار است و پیامبر خاتم ۹ در این خصوص فرمودند: أَكْبَرُ الْكِبَائِرِ سَوَاءُ الظَّنِّ بِاللَّهِ؛ بدترین گناهان بزرگ بدگمانی بخداست (پاینده، ۱۳۸۲: ۲۳۶).

شاعر عرب درباره‌ی ظن نیکو نسبت به خداوند فرمود:

و الغنى أن تحسن الظن في الله، و ترضى بكل أمر يكفون
 (ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۴۲۳)

بی‌نیازی آن است که نسبت به خداوند گمان نیک داشته باشی و به هر آنچه حادث می‌شود راضی باشی.

پیامبر عظیم‌الشان اسلام (ص) در این باره فرمود: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي إِنَّ خَيْرًا فَخَيْرًا وَإِنْ شَرًّا فَشَرًّا؛ خداوند گوید من ناظر گمان بنده خویشم اگر گمان خوب بمن برد خوبی ببیند و اگر گمان بد برد بدی ببیند (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۱۰). در حدیث دیگری نشانه‌ی عبادت صحیح معرفی می‌شود: إِنَّ حُسْنَ الظَّنِّ بِاللَّهِ مِنْ حَسَنِ عِبَادَةِ اللَّهِ؛ گمان خوب بخدا داشتن از خوب عبادت کردن اوست (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۲۵).

ناصر خسرو نیز به ضرورت رضایت از تقدیر معتقد است و می‌گوید:

ایزد چو بخواهد بگشاید در رحمت دشواری آسان شود و صعب میسر
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۲۵۹)

۲-۵. عزت و ذلت از جانب خداوند است

انسان با ایمان همه‌ی عزت و ذلت خود را در نزد پروردگارش می‌جوید، لذا رسول گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: مَنْ اعْتَزَّ بِالْعَبِيدِ أَذَلَّهُ اللَّهُ؛ هر که بوسیله مملوکان عزت جوید خدایش ذلیل کند (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۴۵).

شاعر عرب نیز به این حقیقت کاملاً واقف است و می‌گوید:

إِقْنَعُ وَ لَا تُنْكِرْ لِرَبِّكَ قَدْرَهُ فَاللَّهُ يَخْفِضُ مَنْ يَشَاءُ وَ يَرْفَعُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۴۸)

قانع باش و انکار نکن که توانایی و قدرت تو از جانب خداوند است چرا که خداوند هر که را بخواهد پایین می‌آورد و هر که را بخواهد بالا می‌برد.

ناصر خسرو مخاطب خویش را به تعظیم در برابر ذات الهی فرا می‌خواند و می‌سراید:

خداوند تمییز و عقل شریف خداوند تدبیر و قول آوری است
متاب، ای پسر، سر ز فرمان آنک ازوت این بزرگی و این سروری است
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۶۳)

۲-۶. ضرورت توبه

پیامبر اسلام (ص) درباره‌ی ارزش توبه و استغفار فرمودند: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ الشَّابَّ التَّائِبَ؛ خداوند جوان توبه‌کار را دوست دارد (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۰۵). در حدیث دیگری فرمودند: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ مَا لَمْ يُغْرِغْ؛ خداوند تا دم واپسین توبه‌بنده را می‌پذیرد (همان: ۳۰۹).

ابی العتاهیه نیز راه بازگشت به سوی حق تعالی را ساده‌ترین راه می‌داند و می‌گوید:

أَحَدِثْ لِرَبِّكَ تَوْبَةً، فَسَبِيلُهَا لَكَ مَكْنَنٌ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۲۹)

بازگشت به سوی پروردگارت را تازه کن که راه آن برای تو میسر و ممکن است.

ناصر خسرو نیز به اهمیت و ضرورت توبه اعتقاد راسخ دارد و می‌گوید:

چرا که باز نگردی به طاعت خالق به هر دو قول و عمل تا عفو کندت زلزل؟
به توبه تازه شود طاعت گذشته چنانک طری و تازه شود تیره روی باغ به طل
(تقوی، ۱۳۸۷: ۳۲۰)

در اشعار فوق به دو آیه‌ی شریف قرآن نیز اشاره گردیده است که از ثمرات توبه سخن

گفته شده است و خداوند در آن می‌فرماید: *تُوبُوا إِلَى اللَّهِ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ*؛ ای مؤمنان! به سوی خدا توبه کنید... امید است خداوند گناهان شما را ببوشاند (تحریم/۸). اگر توبه واقعی انجام گیرد، خداوند علاوه بر نابودی گناهان، آنها را تبدیل به نیکی و حسنات می‌کند؛ چنان‌که می‌فرماید: *إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا*؛ مگر کسانی که توبه کنند و ایمان آورند و عمل صالح انجام دهند که خداوند گناهان آنان را به حسنات مبدل می‌کند و خداوند همواره آمرزنده مهربان بوده است (فرقان/۷۰).

۲-۷. دقت در انتخاب همنشین

از آن رو که انسان فطرتاً به ارتباط با دیگران راغب است نباید از اصول انتخاب دوست که در کلام بزرگان آمده‌است غافل باشد.

۲-۷-۱. دوستی در راه خدا

پیامبر مهربانی(ص) فرمود: *إِنَّ الْمُتَحَاتِبِينَ فِي اللَّهِ فِي ظِلِّ الْعَرْشِ*؛ آن‌ها که در راه خدا دوستی می‌کنند در سایه عرش جای دارند (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۲۰).

ابی‌العتاهیه نیز دوستی حقیقی را در گرو محبت خدا می‌داند و می‌گوید:

وَ كُلِّ صَدِيقٍ لَيْسَ فِي اللَّهِ وَدُّهُ فَأَيْنَىٰ بِهِ، فَي وَدُّهُ، غَيْرُ وَائِقٍ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۸۸)

هر دوستی که دوستی‌اش در راه خدا نباشد من به او در دوستی و محبتش غیر مطمئنم.

۲-۷-۲. دوست شبیه دوست می‌شود

در حدیث دیگری مردمان را بر دین دوستانشان می‌دانند و می‌فرمایند: *الرَّجُلُ عَلَىٰ دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدَكُمْ مَن يُخَالُ*؛ مرد بر دین یار خویشتن است بنگرید با که دوستی می‌کنید (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۰۷). شاعر عرب نیز به این اصل اعتقاد دارد و می‌گوید:

وَ صَاحِبُ الْمَرْءِ شَبِيهُهُ بِهِ، فَسَلِّ عَنِ الْمَرْءِ بِأَمثَالِهِ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۶۸)

دوست آدمی شبیه به اوست پس از انسان درباره‌ی نظایرش (دوستانش) بپرس.

إِصْحَبْ ذُو الْفَضْلِ وَ أَهْلَ الدِّينِ فَالْمَرْءُ مَنْسُوبٌ إِلَى الْقَرِينِ
(همان: ۴۹۵)

با اندیشمندان و اهل دین هم‌نشین باش چرا که انسان به هم‌نشینش متصف می‌شود.
ناصر خسرو نیز در این باره می‌گوید:

آنکه زی اهل خرد دوستی عترت او، با کریمی‌ی نسبش، تا به قیامت اثر است
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۸۶)

۲-۷-۳. برشمردن حقوق و وظایف دوست

امام علی(ع) در یک حدیث شریف این‌گونه حقوق دوست را بر می‌شمرد: لا یكونُ الصَّدِيقُ صَدِيقًا حَتَّى يَحْفَظَ أَخَاهُ فِي ثَلَاثٍ: فِي نَكْبَتِهِ، وَ غَيْبَتِهِ، وَ وَفَاتِهِ؛ دوست نباشد مگر آن که در سه جا مراقب برادرش باشد: در گرفتاریش، در غیابش، و بعد از مردنش (ری‌شهری، ۱۳۷۷، ج ۹: ۲۰۷).

ابی‌العتاهیه در ابیاتی پر معنی ویژگی‌های دوست را بر می‌شمرد:

صَدِيقِي مَنْ يُقَاسِمُنِي هُمُومِي، وَ يَرْمِي بِالْعَدَاوَةِ مَنْ رَمَانِي
وَ يَحْفَظُنِي، إِذَا مَا غَبْتُ عَنْهُ وَ أَرْجُوهُ لِئَانِي لِي الزَّمَانِ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۲۲)

دوست من کسی است که غم‌هایم را با من تقسیم می‌کند و دشمنی می‌ورزد با هر کس که مرا مورد تعرض قرار دهد و آن‌گاه که از او غایب نشوم مرا محافظت می‌کند و در روزمرگی روزگار به او امیدوارم.

۲-۷-۴. خردگرایی در دوستی

پیامبر رحمت در حدیثی این‌گونه از ارزش دوست خوب سخن می‌گویند: مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ مِثْلَ الدَّارِ إِنْ لَمْ يَجِدْكَ مِنْ عَطْرِهِ عَلَّقَكَ مِنْ رِيحِهِ وَ مَثَلُ الْجَلِيسِ السَّوِّءِ مِثْلُ صَاحِبِ الْكَبِيرِ إِنْ لَمْ يُخْرِقْكَ مِنْ شَرَارِ نَارِهِ عَلَّقَكَ مِنْ نِتْنِهِ؛ حکایت همنشین خوب مثل عطار است که اگر عطر خویش به تو ندهد بوی خوش آن در تو آویزد و حکایت همنشین بد مثل آهنگر است اگر شرار آتش آن ترا نسوزد بوی بد آن در تو آویزد (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۱۴).

امام علی(ع) در توصیه‌ای حکیمانه خطاب به فرزندان امام حسن(ع) فرمودند: يَا بُنَيَّ إِيَّاكَ وَ مُصَادَقَةَ الْأَحْمَقِ - فَإِنَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَنْفَعَكَ فَيَضُرُّكَ؛ پسر من از دوستی با احمق بپرهیز، چرا

که می‌خواهد به تو نفعی رساند اما دچار زیانت می‌کند (نامه/۳۱).

ابی‌الغناهیة نیز چنین اعتقادی دارد:

إِحْدَرُ الْأَحْمَقِ، وَاحْدُزُ وُدَّهُ، إِتْمَا الْأَحْمَقِ كَالثَّوْبِ الْخَلْقِ
كَلَّمَا رَقَعْتُهُ مِنْ جَانِبٍ زَعَزَعْتُهُ الرِّيحُ يَوْمًا فَانْخَرَقَ

(ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۲۹۱)

از شخص احمق و از دوستی با او بپرهیز، چرا که احمق مانند لباس کهنه است از هر طرف آن را بدوزی باد روزی آن را تکان می‌دهد پس پاره می‌شود.

پیامبر اسلام (ص) درباره‌ی ارزش هم‌نشین این‌گونه فرمودند: الْجَلِيسُ الصَّالِحُ خَيْرٌ مِنَ الْوَحْدَةِ وَالْوَحْدَةُ خَيْرٌ مِنَ جَلِيسِ السُّوءِ؛ هم‌نشین خوب بهتر از تنهایی است و تنهایی بهتر از هم‌نشین بد (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۹۷).

شاعر عرب نیز این‌گونه می‌سراید:

وَاحِدَةُ الْإِنْسَانِ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ السُّوءِ عِنْدَهُ
وَ جَلِيسِ الْخَيْرِ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ الْمَرْءِ وَاحِدَهُ

(ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۱۵۴)

تنهایی انسان بهتر از هم‌نشینی با هم‌نشین بد است و هم‌نشین خوب بهتر از تنهایی و انزوا است.

ناصر خسرو هم از هم‌نشین بد بر حذر می‌دارد و می‌گوید:

از قرین بد حذر بایدت کرد کز قرین بد بی‌اید قرین
(تقوی، ۱۳۸۷: ۳۸۶)

شاعر ایرانی نیز به هم‌نشین نگاهی کاملاً حکمی و خردورزانه دارد:

با هرکس منشین و مَبْرُ از همگان نیز بر راه خرد رو، نه مگس باش و نه عنقا
چون یار موافق نبود تنها بهتر تنها به صد بار چو با نادان همتا
(همان: ۱۱۷)

یار چون خار تو را زود بیازارد گر نخواهی که بیازاری مازارش
هر که با اوت همی صحبت رای آید بر رس، ای پور، نخست از ره و رفتارش
(همان: ۲۸۹)

۸-۲. مدارا با مردم

پیامبر رحمت محمد مصطفی(ص) درباره‌ی سازش با مردم فرمود: *إِنَّ فِي الرَّفْقِ الزِّيَادَةَ وَ الْبَرَكَهَ وَ مَنْ يُحْرِمِ الرَّفْقَ يُحْرِمِ الْخَيْرَ*؛ مدارا قرین فروزی و برکت است و هر که از مدارا بی بهره باشد از خوبی بی بهره است (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۰۹). در احادیث دیگری فرمودند: *الرَّفْقُ رَأْسُ الْحِكْمَةِ*؛ مدارا اساس حکمت است (همان). ما أعطی أهل بیت الرفق إلاً نفعهم؛ مدارا نصیب هیچ خاندانی نشود مگر سودشان دهد (همان: ۶۹۵).
ابی العتاهیه درباره‌ی حکمت مدارا با مردم می‌فرماید:

ارحم الناس جميعا فهم أبناء جنسك
وإنغ للناس من الخیر ر كما تبغى لنفسك
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۸۶)

به همه‌ی مردم رحم کن چرا که آنها فرزندان از جنس تو هستند و برای مردم خیر و نیکی بطلب همان‌گونه که برای خودت می‌خواهی.

امام علی(ع) خطاب به امام حسن(ع) فرمودند: *فَأَحِبِّ لِغَيْرِكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ، وَ أَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لَهَا، وَ لَا تَظْلِمُ كَمَا لَا تُحِبُّ أَنْ تُظْلَمَ، وَ أَحْسِنْ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يُحْسَنَ إِلَيْكَ، وَ اسْتَفِيحْ مِنْ نَفْسِكَ مَا تَسْتَفِيحُهُ مِنْ غَيْرِكَ...*؛ پس آنچه را که برای خود دوست داری برای دیگران نیز دوست بدار، و آنچه را که برای خود نمی‌پسندی، برای دیگران مپسند، ستم روا مدار، آن‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود، نیکوکار باش، آن‌گونه که دوست داری به تو نیکی کنند، و آن چه را که برای دیگران زشت می‌داری برای خود نیز زشت بشمار،....(نامه/۳۱). در حدیثی از نبی مکرم اسلام نیز آمده است: *أَحِبِّ لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ*؛ آنچه بر خود می‌خواهی برای مردم نیز بخواه (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۷۰).

شاعر فارس در اهمیت این ویژگی پسندیده گفت:

در گنج معیشت سازگاری است کلید باب جنت بردباری است
ز مردم زاده‌ای، با مردمان باش چه باشد دیو بودن، آدمی باش
(تقوی، ۱۳۸۷: ۵۷۰)

در بند مدارا کن و در بند میان را در بند مکن خیره طلب ملکت دارا
گر تو به مدارا کنی آهنگ بیابی بهتر بسی از ملکت دارا به مدارا
(همان: ۱۱۷)

۲-۹. خوش خلقی

یکی از برترین ویژگی‌های مؤمن خوش رفتاری است و پیامبر اکرم(ص) فرمود: خَيْرُ النَّاسِ أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا؛ بهترین مردم کسانی هستند که اخلاقشان نیک تر باشد (پاینده، ۱۳۸۲: ۴۶۸).

وَسِعَ النَّاسَ بِخُلُقِ حَسَنِ لَمْ يَضِقْ شَيْءٌ عَلَى حُسْنِ الْخُلُقِ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۸۶)

خوش خلقی را در میان مردم بگستران که هیچ چیز بر حسن خلق تنگ نشده‌است. ناصر خسرو نیز در این باره گفته است:

برگزین از کارها پاکیزگی و خوی نیک کز همه دنیا گزین خلق دنیا این گزید
نیکخو گفته‌است یزدان مر رسول خویش را خوی نیک است ای برادر گنج نیکی را کلید
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۹۲)

۲-۱۰. عدالت‌گری

ارزش عدالت تا جایی است که حضرت رسول(ص) آن را از عبادت یک‌ساله نیز برتر می‌دانند: عَدْلٌ سَاعَةٌ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةٍ؛ یک ساعت عدالت از یک سال عبادت بهتر است (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۶۴).

ایشان در جای دیگر تعریفی از عادل‌ترین مردم ارائه می‌کنند: اَعْدَلُ النَّاسِ مَنْ رَضِيَ لِلنَّاسِ مَا يَرْضَى لِنَفْسِهِ وَ كَرِهَ لَهُمْ مَا يَكْرَهُ لِنَفْسِهِ؛ عادل‌ترین مردم کسی است که برای مردم همان را بپسندد که برای خود می‌پسندد و برای آنان نپسندد آنچه را برای خود نمی‌پسندد (پاینده، ۱۳۸۲: ۲۲۰).

ابی‌العتاهیه در شعری با همین مضمون می‌گوید:

وَ اصْنَعْ إِلَى النَّاسِ جَمِيلًا كَمَا تُجِيبُ أَنْ يَصْنَعُوا النَّاسَ بِكَ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۱۱)

برای مردم نیکی و زیبایی بساز همانگونه که دوست داری مردم درباره‌ی تو این‌گونه باشند.

انسانی که در رفتار با دیگران به آن‌ها خوبی نکند نباید انتظار نیکی از جانب آنان داشته باشد و شاعر عرب این‌گونه می‌گوید:

ما ينالُ الخیرَ بالشرِّ ولا یحصدُ الزرعَ إلا ما زرع
(همان: ۲۵۵)

با بدی کسی به نیکی نمی‌رسد و کشاورز غیر آنچه کاشته برداشت نمی‌کند.

كُلُّ إمْرِئٍ، فَكَمَا يَدِينُ يُدَانُ سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَخْلُ مَكَانَ
(همان: ۴۱۹)

هرکس بدان گونه که عمل کند با او رفتار می‌شود. پاک و منزّه است کسی که جایی از او خالی نیست.

و من أعتدى فاللهُ خاذلُهُ وَ من إتقى فاللهُ عاصمُهُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۰۴)

هرکس تجاوز کند خداوند او را ذلّیلی می‌کند و هرکس تقوا پیشه کند خداوند حافظ او خواهد بود.

ناصر خسرو نیز یک شاعر ظلم‌ستیز است که هیچ بی‌عدالتی‌ای را بر نمی‌تابد و در این ابیات به عواقب بی‌عدالتی اشاره دارد و می‌گوید:

بر این قولت ای خواجه این بس گوا	که جو کار جز جو همی ندرود
نیینی که گر خار کارد کسی	نخست آن نهالش مرو را خلد
اگر بد کنی چون دد و دام تو	جدا نیستی پس تو از دام و دد
(تقوی، ۱۳۸۷: ۲۰۷)	
راست آن است ره دین که پسند خرد است	که خرد اهل زمین را ز خداوند عطاست
عدل بنیاد جهان است بیندیش که عدل	جز به حکم خرد از جور به حکم که جداست
	(همان: ۱۵۲-۱۵۳)

۲-۱۱. صداقت

راستی در اندیشه، گفتار و عمل از علائم قلب سلیم بوده و نویدبخش جامعه‌ای مقتدر و متعالی است؛ گرچه رسیدن به این جامعه‌ی آرمانی بسیار دشوار می‌نماید اما بی‌تردید کلام بزرگان دینی و ادبی راهگشای همگان است.

نبی مکرم اسلام (ص) در احادیثی بسیار فرمود: أَحَبُّ الْحَدِيثِ إِلَىٰ أَصْدَقِهِ؛ در نظر من بهترین سخنان آنست که راست تر باشد (پاینده، ۱۳۸۲ : ۱۶۹). إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ تَصْدِيقًا لِلنَّاسِ أَصْدَقُهُمْ حَدِيثًا وَ إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ تَكْذِيبًا أَكْذِبُهُمْ حَدِيثًا؛ هر که راستگوتر است سخن مردم را زودتر باور میکند و هر که دروغگوتر است بیشتر مردم را دروغگو می‌شمارد (همان):

(۲۷۲). الصدقُ طُمأنینَةٌ وَ الكذبُ رِیبَةٌ؛ راستی مایه آرامش است و دروغ مایه تشویش (همان: ۵۴۸).

در راستای این فرمایشات گوهربار، ابی‌العتاهیه می‌گوید:

وَ لَخیْرُ قَوْلِ المرءِ اَصْدَقُهُ وَ لَخیْرُ فِعْلِ المرءِ اَنْفَعُهُ
(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۷۰)

بهترین سخن فرد راست‌ترین آن است و بهترترین عمل او سودمندترینش است.

وَ الصّدقُ یَعْقِدُ فَوْقَ رَأْسِ حَلِیفِهِ، لِلْبُرِّ، تَاجِراً
(همان: ۱۱۳)

راستی بالای سر هم‌پیمانانش را محکم می‌کند و تاجی برای نیکی است.

شاعر ایرانی نیز راستگویی را سرچشمه‌ی همه‌ی نیکی‌ها می‌داند:

مایه و تخم همه خیرات یکسر راستی ست راستی قیمت پدید آرد خشب را بر خشب
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۴۵)

در ابیات دیگر حکیم قبادیان از سخن راست و دروغ به شهد و سم تعبیر می‌کند و می‌گوید:

تفاوت است بسی در سخن کزو به مثل	یکی مبارک نوش و یکی کشنده سم است
چو هوشیار گزاردش راحت و داروست	چو مارسای بکاردش شدت و الم است
یکی سخن که بود راست، راست چون تیر است	دگر سخن که دروغ است پر ز ثغر و خم است

(همان: ۱۸۸)

۲-۱۲. سخاوت و بزرگواری

یکی از ارزش‌های اخلاقی که هم در آیات قرآن و هم در روایات به آن پرداخته شده است سخاوت‌مندی و بخشش است که در حقیقت زداینده‌ی یکی از مهم‌ترین آفت‌های زیان‌بار اجتماعی یعنی بحران فقر و تنگ‌دستی است

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: السَّخِيَّ إِنَّمَا يَجُودُ بِحَسَنِ الظَّنِّ بِاللَّهِ وَ الْبَخِيلُ إِنَّمَا يَبْخُلُ بِسَوْءِ الظَّنِّ بِاللَّهِ؛ سخاوتمند بسبب خوشگمانی بخدا سخاوت می‌کند و بخیل بعلت بدگمانی بخدا بخل می‌ورزد (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۲۹).

ابی‌العتاهیه نیز از ارزش سخاوت در ابیاتی بسیار یاد می‌کند و می‌گوید:

إِنْ مَالَ الْمَرْءِ لَيْسَ لَهُ مِنْهُ، إِلَّا ذَكَرُهُ الْحَسَنُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۱۲)

دارایی انسان از آن او نیست مگر یاد نیکویی که از او می‌ماند.

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُعْتَقْ مِنَ الْمَالِ رَقَهُ تَمَلَّكَتَهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ
أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقُهُ وَ لَيْسَ لِي الْمَالُ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ
إِذَا كُنْتَ ذَا مَالٍ، فَبَادِرْ بِهِ الَّذِي يَحِقُّ، وَ إِلَّا اسْتَهْلَكَتَهُ هُوَالِكُهُ
(همان: ۳۱۷)

هرگاه انسان خود را از بندگی مال نرهداند صاحب مالی است که مالکیت آن را عهده دار است. آگاه باش دارایی و اموالی که من آن را می‌بخشم از دست من نرفته‌است و من آن را رها نکرده‌ام. هرگاه صاحب مال بودی آن را در جایی که شایسته و لازم است بذل کن وگرنه طبع حریص و آزمند آن را نابود می‌کند.

وَ مَا لِلْمَرْءِ إِلَّا مَا نَوَى فِي الْخَيْرِ، أَوْ قَدَّمَ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۰۰)

برای انسان نیست جز آن‌چه در راه خیر بخشید یا قدم برداشت

ناصر خسرو به افزایش مال با بخشش معتقد است و این‌گونه می‌سراید:

آن نه مال است که چو دادیش از تو بشود زو ستاننده غنی گردد و بخشنده فقیر
آن بود مال که گر زو بدهی کم نشود به ترازوی خرد سخته و بر دست ضمیر
(تقوی، ۱۳۸۷: ۲۷۶)

۲-۱۳. پرهیز از غرور و تکبر

حضرت رسول (ص) در حدیثی فرمودند: لَوْ لَمْ تُذَنِّبُوا لِحَشِيَّتِ عَلَيَّكُمْ بِأَشَدِّ مِنْ ذَلِكَ الْعُجْبُ الْعُجْبُ؛ اگر گناه نمی‌کردید از چیزی بدتر از آن بر شما بیم ناک بودم خود پسندی، خود پسندی (پاینده، ۱۳۸۲: ۶۵۱). امام علی (ع) فرمودند: عَجِبْتُ لِلْمُتَكَبِّرِ الَّذِي كَانَ بِالْمَسِ نُطْفَةً وَيَكُونُ غَدًا جِيفَةً؛ در شگفتم از شخص متکبر، که دیروز نطفه ای بوده و فردا لاشه ای است (حکمت/۱۲۶).

ابی العتاهیه نیز از این خصلت مذموم بر حذر داشته و می‌گوید:

مَا أَحْمَقَ الْإِنْسَانَ فِي فَخْرِهِ وَ هُوَ غَدًا فِي حُفْرَةٍ يُقْبَرُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۱۸۷)

چه احمق است انسان در تکبرورزی، در حالیکه فردا در گودالی به خاک سپرده می‌شود.
ناصر خسرو نیز از غرور بر حذر می‌دارد و این‌گونه می‌سراید:

از علم و خرد سپر کن و خود وز فضل و ادب دبوس و ساطور
ور زی تو جهان به طاعت آید زنه‌ار بدان مباش مغرور
(تقوی، ۱۳۸۷: ۲۷۸)

۲-۱۴. عدم تفحص در عیوب دیگران

پیامبر اکرم(ص) در احادیثی به عیب‌پوشی سفارش فرمودند: مَنْ رَأَى عَوْرَةً فَسَتَّرَهَا كَأَنَّ كَمَنْ أَحْيَا مَوْءُودَةً مِنْ قَبْرِهَا؛ هر کس عیبی را ببیند و مستور دارد به مانند آن است که دختر زنده به گور کرده‌ای را از قبر بیرون آورده است (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۴۵). در جای دیگر فرمودند: لَا تَطْلُبُوا عَثْرَاتِ الْمُؤْمِنِينَ؛ فَإِنَّ مَنْ تَتَبَعَ عَثْرَاتِ أَخِيهِ تَتَبَعَ اللَّهَ عَثْرَاتِهِ، وَ مَنْ تَتَبَعَ اللَّهَ عَثْرَاتِهِ يَفْضَحْهُ وَ لَوْ فِي جَوْفِ بَيْتِهِ؛ لغزشهای مسلمانان را نجوید که هر کس لغزشهای برادرش را پی جوید خداوند لغزشهای او را پیگیری می‌کند و هر که را که خداوند عیبجویی کند رسوایش می‌سازد هر چند در اندرون خانه خود باشد (ری شهری، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۰۷).

ابی‌الغتاهیه از واعظ می‌خواهد که در عیوب خویش بیشتر بنگرد و می‌گوید:

يا واعظ الناس قد أصبحت متهماً إذ عبت منهم أموراً أنت تأتيها
(ابی‌الغتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۶۹)

ای پند دهنده به مردم، تو متهمی، وقتی از آن‌ها در عیوبی انتقاد کردی که خودت آن را با خود داشتی.

ناصر خسرو نیز بر این باور است که دینداری یا بی‌دینی افراد مسأله‌ای فردی است که نباید آدمی را از عیوب خویش غافل کند.

این یکی آلوده تن و بی‌نماز وان دگری پاک‌دل و پارساست
این بد چون آمد و آن نیک چون؟ عیب در این کار، چه گوئی، کراست؟
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۶۱)

۲-۱۵. رازداری

پیامبر اکرم(ص) در اهمیت رازداری فرمود: لَا يَسْتُرُ عَبْدٌ عَبْدًا فِي الدُّنْيَا إِلَّا سَتَرَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ؛ هر بنده‌ای که در دنیا برای دیگری راز پوشی کند، روز قیامت خدا راز پوش وی شود

(پاینده، ۱۳۸۲ : ۶۸۲). در حدیث دیگری از ایشان آمده است: الْمَجَالِسُ بِالْأَمَانَةِ، وَإِفْشَاءُ سِرِّ أَخِيكَ خِيَانَةٌ، فَأَجْتَنِبُ ذَلِكَ، وَأَجْتَنِبُ مَجْلِسَ الْعَشِيرَةِ؛ مجلس‌ها، امانت‌اند و فاش کردن راز برادرت، خیانت است. از این کار، دوری کن و از نشست‌های عشیره‌ای، بپرهیز (ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۱: ۳۹۸).

آیا از من در انتشار سخن بیم داری و پرهیز می‌کنی در حالی که سعادت و بهره‌ی من در نگهداری سخن کامل‌تر و بهتر است و اگر برای تو مفهوم و معنایی در آن (نگهبانی) نباشد از نفس خودم مراقبت می‌کنم همان‌طور که تو حفاظت و مراقبت می‌کنی.

ناصر خسرو نیز رازداری را سبب دوری از دیگر آفات زبان می‌داند:

أَمْنِي تَخَافُ إِنْ تَشَارَ الْحَدِيثُ وَ حَظِّي، فَي صَوْنِهِ أَوْ فَرُّ
و لَوْلَمْ يَكُنْ فِيهِ مَعْنٌ عَلَيْكَ نَظَرْتُ لِنَفْسِي كَمَا تَنْظُرُ

(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۱۶۸)

کیسه‌ی راز را به عقل بدوز تا نباشی سخن‌چین و غماز

(تقوی، ۱۳۸۷: ۲۸۴)

۱۶-۲. پرهیز از کینه‌ورزی

امیر مؤمنان درباره‌ی در مدمت کینه‌توزی می‌فرمود: الْحَقُّودُ مُعَذِّبُ النَّفْسِ مُتَضَاعِفُ الْهَمِّ؛ کینه‌توز، روحش در عذاب است و اندوهش دو چندان (الآمدی، ۱۹۹۰: ۲۶۹).

ابی العتاهیه نیز از کینه‌توزی بر حذر می‌دارد و می‌گوید:

مَنْ لَزِمَ الْحِقْدَ لَمْ يَزَلْ كَمِدًا تُغْرِقُهُ فِي بُحُورِهَا، الْكُورُ

(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۷)

هر کس کینه‌جو باشد همواره افسرده خواهد بود مشقات و سختی‌ها او را در دریای خود غرقه می‌سازد.

ناصر خسرو نیز از جبران بدی به نیکی با یک تمثیل زیبا سخن می‌گوید:

بَدَلْ بَايِدَتِ كَرْدَنِ بَدِ بَه نِيكِي چو خَر بَر جَو نَبَايِدْ بُوَد خَر سَنَد

(تقوی، ۱۳۸۷: ۲۰۶)

۱۷-۲. ضرورت خودشناسی

پیامبر معرفت (ص) درباره‌ی خودشناسی فرمود: غَايَةُ الْمَعْرِفَةِ أَنْ يَعْرِفَ الْمَرْءُ نَفْسَهُ؛

نهایت معرفت این است که آدمی خود را بشناسد (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴: ۳۷۲).

ابی‌العتاهیه در اهمیت این مسأله گفته‌است:

فَلْيَنْظُرِ الرَّجُلُ اللَّيْبُ لِنَفْسِهِ فَجَمِيعُ مَا هُوَ كَائِنٌ لَا بَدَأَتْ

(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۷۴)

انسان خردمند باید به نفس خود بنگرد پس همه‌ی آنچه که موجود است روزی ناچار آمده است.

ناصر خسرو نیز می‌گوید:

بدان خود را که گر خود را بدانی ز خود هم نیک و هم بد را بدانی

شناسای وجود خویشستن شو پس آنگه سرفراز انجمن شو

(تقوی، ۱۳۸۷: ۵۴۹)

۲-۱۸. رعایت اعتدال در امور

حضرت رسول(ص) میانه‌روی در همه‌ی امور را توصیه کردند و فرمودند: مَا أَحْسَنَ الْقَصْدِ فِي الْغِنَى، مَا أَحْسَنَ الْقَصْدِ فِي الْفَقْرِ، وَأَحْسَنَ الْقَصْدِ فِي الْعِبَادَةِ؛ چه نیکست اعتدال هنگام بی‌نیازی، چه نیکست اعتدال هنگام نداری و چه نیکست اعتدال در عبادت (همان: ۶۹۳).

ابی‌العتاهیه در این باره می‌گوید:

تَوْسَطْ كُلَّ رَأْيٍ أَنْتَ فِيهِ وَخُذْ بِمَجْمَعِ الطَّرْفَيْنِ مِنْهُ

(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۵۰)

در اندیشه‌ات میانه‌رو باش و در گردهمایی‌ها میانه را بگیر.

در بخش دیگری ضمن برشمردن اوصاف مذموم باز هم به اصل میانه‌روی تأکید می‌ورزد:

إِيَّاكَ وَالْغِيْبَةَ وَالنَّمِيمَةَ فَإِنَّهَا مَنْزِلَةٌ ذَمِيمَةٌ

لَا تَذْهَبَنَّ فِي الْأُمُورِ قَرَطًا لَا تَسْأَلَنَّ إِنْ سَأَلْتَ شَطَطًا

وَكُنْ مِنَ النَّاسِ جَمِيعًا وَسَطًا (همان: ۴۹۶)

بپرهیز از غیبت و سخن‌چینی که آنها جایگاهی ناپسند و مذموم دارند. در کارها افراط نکن. اگر درخواست چیزی داشتی در آن زیاده‌خواهی نکن و در میان همه‌ی مردم میانه‌رو باش.

ناصر خسرو نیز در رسیدن به کمال انسانی معتقد است انسان باید پیوسته و آهسته

حرکت کند.

میانه کار بباش، ای پسر کمال مجوی که مه تمام نشد جز ز بهر نقصان را
(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۲۳)

مولای متقیان در حکمتی زیبا موازین اعتدال در کلام را تشریح فرمودند: لا خَيْرَ فِي الصَّمْتِ عَنِ الْحُكْمِ كَمَا آتَتْهُ لَا خَيْرَ فِي الْقَوْلِ بِالْجَهْلِ؛ در خاموشی خیری نیست، چنانکه در سخن نا آگاهانه نیز خیری نخواهد بود (حکمت/۱۸۲).
شاعر عرب نیز به همین اصل در سخن گفتن اشاره داشته است:

الصَّمْتُ فِي غَيْرِ فِكْرَةٍ سَهْوٌ وَ الْقَوْلُ، فِي غَيْرِ حِكْمَةٍ لَغْوٌ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۷۸)

خاموشی بدون اندیشه خطاست و سخن گفتن بی حکمت بیهوده است.

یکی دیگر از موارد اعتدال، میانه‌روی در شادمانی و غم است که حضرت رسول (ص) در بیان نشانه‌های نادان می‌فرمایند: إِنْ اسْتَعْنَى بَطْرًا وَكَانَ فَظًّا غَلِيظًا ، وَإِنْ افْتَقَرَ جَحَدَ نِعْمَةِ اللَّهِ وَلَمْ يَتَحَرَّجْ ، وَإِنْ فَرِحَ أَسْرَفَ وَطَعَى ، وَإِنْ حَزِنَ أَيْسَ ، وَإِنْ ضَحِكَ فَهَقَّ ، وَإِنْ بَكَى خَارَ؛ اگر احساس توانگری کند، سرمست و بسیار سنگ‌دل می‌شود، و اگر تنگ‌دست گردد، بی‌پروا نعمت‌های خدا را انکار می‌کند. اگر شاد باشد، زیاده‌روی می‌کند و طغیان می‌ورزد، و اگر غمگین باشد، ناامید می‌شود. چنانچه بخندد، قهقهه می‌زند و اگر گریه کند، در هم می‌شکند (پسندیده و ری شهری، ۱۳۹۱: ۴۰۴-۴۰۵).

شاعر عهد عباسی مخاطبش را به خویشتن‌داری در موفقیت‌ها و شکست‌ها تشویق می‌کند و می‌گوید:

لَا تَفْرَحَنَّ بِمَا ظَفَّرْتَ بِهِ وَ إِذَا نَكَبْتَ، فَإِظْهَرِ الْجَلْدَا
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۱۳۳)

برای آنچه به دست آورده‌ای شادی مکن و به خاطر آنچه از کف داده‌ای صبر پیشه ساز.
ناصر خسرو در ابیاتی چند این آیه‌ی قرآن را در شعرش تکرار می‌کند: لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَافَاتِكُمْ وَ لَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ؛ زنده‌ای که بر آنچه از دست دادید، دریغ مخورید و بر آنچه به شما داده‌اند شادی مکنید (حدید/۲۳).

بر آنچه داری در دست شادمانه مباش وز آنچه از کف تو رفت از آن دریغ مخور
 ز مرگ امن مجوی و به عمر تکیه مکن به سیم دین مفروش و ز دیو عشوه مخر
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۲۶۸)

۲-۱۹. دل‌نبستن به دنیا و آرزوهای آن

پیامبر اکرم(ص) از این خصیصه‌ی امت خویش بیمناک‌اند و می‌فرمایند: *أَخَافُ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي طُولُ الْأَمَلِ ، وَأَتَّبَعُ الْهَوَى* ؛ بر امت خویش بیش از هر چیز از هوس و آرزوی دراز بیم دارم (پاینده، ۱۳۸۲ : ۱۷۴).

در جای دیگر معتقد است دنیا به‌سوی کسی می‌آید که به آن راغب نیست. *وَأَعْظَمُ النَّاسِ فِي الدُّنْيَا خَطَرًا مَنْ لَمْ يَجْعَلْ لِلدُّنْيَا عِنْدَهُ خَطَرًا*؛ در دنیا قدر کسی بیشتر است که دنیا در نظرش قدر ندارد (پاینده، ۱۳۸۲ : ۲۲۲).

ابی‌العتاهیه نیز از دل‌نبستن به دنیا بر حذر می‌دارد و می‌گوید:

المـرء یخدعـه منـاه والـدهر یسـرع فی بـلاه
 (ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۶۱)

آرزوی انسان او را می‌فریبد و سختی روزگار شتابان به سوی انسان می‌آید.

ناصر خسرو نیز در یک بیت حکمت‌آمیز فرزندش را متنبه می‌سازد و می‌گوید:

مرا، ای پسر، عمر کوتاه کرد فراخی‌ی امید و درازی‌ی امل
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۳۲۱)
خـدعـتـنا الـأمـال، حـتـی طـلـبـنا و جـمـعـنا لـغـیرـنا و سـعـینـا
 (ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۱۶)

آرزوها ما را فریب داد تا اینکه آن را خواستیم و جمع کردیم و تلاش کردیم برای دیگران.

اشعار ناصر خسرو یکسره بر فانی بودن و ناپایداری دنیا و آرزوهای دنیوی تأکید دارد.

ای خردمند نگه کن که جهان بر گذر است چشم بیناست همانا اگر گوش کر است
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۱۸۵)

۲-۲۰. ضرورت تفکر

پیامبر گرامی اسلام(ص) درباره‌ی ضرورت اندیشیدن فرمود: *فکره ساعة خیر من عبادة*

سِتِّينَ سَنَةً؛ ساعتی اندیشیدن بهتر از شصت سال عبادت کردن است (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۹۰).
در حدیث دیگر فرمود: نَوْمٌ عَلَى عِلْمٍ خَيْرٌ مِنْ صَلَاةٍ عَلَى الْجَهْلِ؛ خواب با علم بهتر از عبادت
همراه با جهل است (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۸۷).

شاعر عرب، عمر زندگی را کوتاه‌تر از آن می‌داند که به جهالت به سر شود.

تَفَكَّرَ قَبْلَ أَنْ تَتَّعِبَ فَمَنْ عَمِلَ بِمِثْلِ مَا عَمِلَ

(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۰۰)

بیانیش قبل از آنکه پشیمان شوی چرا که تو مرده‌ای، پس این را بدان.
ناصرخسرو نیز در یک موعظه‌ی حکیمانه از عبادت بدون دانش به "باد صبا" تعبیر
می‌کند.

تَا نَشْنَأُ تَوَّابًا وَ تَوَّابًا رَا مَدْحُ تَوَّابٍ رَا هَمَّ يَكْسِرُ هَجَاسَتَ

طَاعَتِ بِي عِلْمٍ نَهْ طَاعَتِ بُوَد طَاعَتِ بِي عِلْمٍ چَو بَادِ صِبَاسَتِ

(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۶۱-۱۶۲)

۲-۲۱. ارزشمندی دانش

پیامبر علم و حکمت (ص) در حدیثی فرمودند: وَاضِعُ الْعِلْمِ عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهِ كَمُقَلَّدِ الْخَنَازِيرِ
الْجَوْهَرِ وَ اللَّوْلُؤِ وَ الذَّهَبِ؛ آنکه علم به ناهل سپارد چنانست که گوهر و مروارید و طلا به
خوکان آویزد (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۹۴).

ابی العتاهیه نیز این‌گونه می‌سراید:

وَ الْعِلْمُ حَيْثُ يَصِحُّ عَالَمُهُ وَ الْحِلْمُ حَيْثُ يَعْفُو حَالَمُهُ

(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۰۳)

و علم را عالمش پاک و سالم می‌سازد و حلم و بردباری را شخص شکیبیا و حلیم عقیف و
پاک می‌کند.

حکیم خراسان نیز بشدت نسبت به واگذاری علوم به نا اهلان حساس و نکته‌سنج است و
می‌گوید:

مَنْ أُنِمَّ كَهْ فِي خَوَّانٍ نَرِيْزَمٍ مَرَّيْنِ قِيَمَتِي فِي لَفْظِ دَرِي رَا

(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۲۷)

مولای متقیان معتقد است علم هیچگاه به انتهای خود نمی‌رسد و فرمودند: مَنْ ادَّعَى مِنْ
الْعِلْمِ غَايَتَهُ فَقَدْ أَظْهَرَ مِنْ جَهْلِهِ نَهَائَتَهُ؛ هر کس ادعا کند به نهایت دانش دست یافته است، با

این کار نهایت نادانی خود را آشکار ساخته است (الأمدی، ۱۹۹۰: ۶۶۷)

ابی‌العتاهیه نیز دربیتی همین مضمون را تأکید می‌کند و می‌گوید:

أشدُّ الناسِ للعلمِ إدعاءً أقلُّهم بما هو فيه علماً

(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۰۲)

مدعی‌ترین افراد در بهره‌مندی از علم و دانش، کم‌بهره‌ترین آن‌هاست.

ناصر خسرو دیگر بار به ارزش علم حقیقی اشاره می‌کند و می‌گوید:

کمالت کو؟ کمال اندر کمال است سوی دانا به از دانا کمالی

نه آن دانا است کز محراب و منبر همی گوید گزافه قال قالی

(تقوی، ۱۳۸۷: ۵۱۵)

۲-۲۲. سکوت

احادیث بسیاری در ترغیب انسان به سکوت وجود دارد. پیامبر عظیم الشان اسلام (ص) فرمود: الصَّمتُ سَيِّدُ الْأَخْلَاقِ وَ مَنْ مَزَحَ اسْتَحَفَّ بِهِ؛ خاموشی سرور اخلاق است و هر که مزاح کند سبکش گیرند (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۵۱).

ابی‌العتاهیه نیز این‌گونه از ارزش خاموشی زبان سخن می‌گوید:

و الصَّمتُ أَجْمَلُ بِالْفَتَى مَنْ لَيْسَ فِي شَرْفٍ بَدُونِهِ

(ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۴۹)

خاموشی زیباتر است برای انسانی که در شرافت چیزی جز آن ندارد.

در جای دیگر این‌گونه به مخاطبش هشدار می‌دهد.

إخزن لسانك بالسكوت عن الخنى واحذرْ عليك عواقبَ الأقوال

(همان: ۳۳۰)

زبانت را با سکوت از حرف‌های ناپسند حفظ کن و از پیامدهای سخنان بر حذر باش.

بخشی از سود و زیان آدمی از نگاه ناصر خسرو با زبان وی ارتباط برقرار می‌کند.

خواهی که نیاری به سوی خویش زبان را از گفتن ناخوب نگه‌دار زبان را

گفتار زبان است ولیکن نه مرا نیز تا سود به یک سو نهی از بهر زبان را

(تقوی، ۱۳۸۷: ۱۳۶)

ناصر خسرو نیز مانند ابی‌العتاهیه از کلام زشت زبان خویش را مبرا می‌داند و می‌گوید:

پاک است ز فحش‌ها زبانهم همچون ز حرام‌ها آزارم
(همان: ۳۴۴)

۲-۲۳. قناعت

حضرت محمد(ص) قناعت را از اصول اعتقاد به اسلام می‌داند و می‌فرماید: أَفْلَحَ مَنْ هَدَىٰ إِلَى الْإِسْلَامِ وَ كَانَ عَيْشُهُ كِفَافًا وَ قَنَعَ بِهِ؛ هر که به اسلام راهبر شده و لوازم زندگی بقدر رفع حاجت دارد و بدان قناعت کند رستگار شده است (پاینده، ۱۳۸۲: ۲۳۴). در جای دیگری فرمودند: عَلَيْكُمْ بِالْقِنَاعَةِ فَإِنَّ الْقِنَاعَةَ مَالٌ لَا يَنْفَدُ؛ به قناعت خو کنید زیرا قناعت مالی است که تمام شدنی نیست (همان: ۵۷۳-۵۷۴).

ابی العتاهیه نیز به این صفت پسندیده در دیوانش اشاره داشته است:

إِنَّ الْقِنَاعَةَ بِالْكَفَافِ هِيَ الْغِنَى وَ الْفَقْرُ عَيْنُ الْفَقْرِ فِي الْأَمْوَالِ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۳۰)

قناعت به حد کفاف همان بی‌نیازی است و فقر همان فقر در اموال است.

حضرت رسول(ص) از حرص ورزی در طلب مادیات بر حذر داشته‌اند و فرموده‌اند: أَجْمِلُوا فِي طَلَبِ الدُّنْيَا فَإِنَّ كُلَّ مَيْسَرٍ لَمَّا خُلِقَ لَهُ؛ در طلب دنیا معتدل باشید و حرص نزنید، زیرا به هر کس هر چه قسمت اوست می‌رسد (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۶۷).

شاعر عرب‌زبان نیز از مردم می‌خواهد به آنچه به دست آورده‌اند قناعت کنند.

كُلُّ يُحَاوِلُ حِيلَةً يَرْجُو بِهَا دَفْعَ الْمَضْرُوءِ، وَ اجْتِلَابَ الْمَنْفَعَةِ
وَ الْمَرْءُ لَا يَأْتِيهِ إِلَّا رِزْقُهُ فَاقْنَعْ بِمَا يَأْتِيكَ مِنْهُ فِي ضَعْفِهِ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۷۱)

هر کس با ترفندی که به آن امید دارد در صدد دفع زیان و جلب نمودن فایده است و آنچه به سوی انسان می‌آید رزق و روزی اوست. پس قانع باش به آنچه که به عنوان روزی نصیب تو می‌شود.

فَيَجْهَدُ النَّاسُ فِي الدُّنْيَا، مَنَافِسَةً وَ لَيْسَ لِلنَّاسِ شَيْءٌ غَيْرَ مَا رَزَقُوا
(ابوالعتاهیه، ۱۹۸۶: ۲۸۸-۲۸۷)

مردم در دنیا با هم رقابت می‌کنند در حالیکه چیزی جز آنچه روزی داده شده‌اند برای آنها نیست.

ناصر خسرو نیز تقلای آدمیان را در کسب روزی بیشتر توصیف می‌کند و همگان را به

قناعت فرا می‌خواند:

ز خلق بیشتر اندر جهان که حیرانند همی دوند چو بی‌هوش هر کسی به دری
 یکی به جستن نفعی همی دود به فراز یکی به سوی نشیبی به جستن از ضرری
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۵۱۲)

حرص بینداز و آبروی نگه‌دار ستر قناعت به روی خویش فروهل
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۳۱۶)

ناصر خسرو قناعت را سبب افزایش مال می‌داند و می‌گوید:

جهان را دیدم و خلق آزمودم به هر میدان درون جستم مجالی
 نه مالی دیدم افزون از قناعت نه از پرهیز برتر احتیالی
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۵۱۶)

۲-۲۴. شکیبایی

پیامبر صبور اسلام (ص) در اهمیت صبر به یک توصیف زیبا می‌پردازد و می‌فرماید: الصَّبْرُ مِنْ الْإِيمَانِ بِمَنْزِلَةِ الرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ؛ صبر نسبت به ایمان چون سر نسبت به تن است (پاینده، ۱۳۸۲: ۵۴۸).

شاعر عرب مردم را به صبر و شکیبایی دعوت می‌کند و می‌گوید:

فالبس الناس ما استطعت على الصبر، وَاَلَا لِمَ تَسْتَقِمُّ لَكَ خَلْعُهُ
 (ابی‌الغتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۷۳)

هر آنچه در توان داری بر مردم لباس صبر بپوشان و گرنه صداقت و دوستی پایدار نخواهد ماند.

حکیم فارس به یکی از مهم‌ترین انواع صبر اشاره می‌کند و می‌گوید:

یاری ز صبر خواه که یاری نیست بهتر ز صبر مر تن تنها را
 «صبر از مراد نفس و هوا باید» این بود قول عیسی شعیبا را
 (تقوی، ۱۳۸۷: ۱۲۸)

۲-۲۵. توجه به رزق حلال

یکی از ضروریات حیات مسأله‌ی رزق حلال است و پیامبر اکرم (ص) در این باره فرمودند: لِيَأْتِيَنَّ عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ لَا يُبَالِي الْمَرْءُ بِمَا أَخَذَ الْمَالَ أَمِنْ حَلَالٍ أَمْ مِنْ حَرَامٍ؛ روزگاری بمردم رسد که مرد اهمیت ندهد که مال چگونه به دست آرد، از حلال یا از حرام (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۳۸۲).

(۶۵۴)

ابی العتاهیه نیز از این خطر بیم می‌دهد:

مَا نُبَالِي أَمِنْ حَرَامٍ جَمَعْنَا أَمْ حَالِلٍ، وَ لَا يَحِلُّ الْحَرَامُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۳۹۰)

ما به مالی که جمع می‌کنیم اهمیت نمی‌دهیم که از راه حرام بدست آمده یا حلال، در حالیکه هیچ حرامی حلال نمی‌شود.

ناصر خسرو در یک کلام حکمت‌آمیز حرام‌خواری را ناشی از حرص آدمی می‌داند و می‌گوید:

بدخواه تو مال است که مالیده‌ اوئی بدخواه تو مال است تو چون فتنه‌ مالی؟
دام است تو را قال مقال از قبل مال زان است که همواره تو با قال و مقالی
از تو نهنگ است همانا، که نپرسد از گرسنگی خود ز حرامی و حلالی
(تقوی، ۱۳۸۷: ۴۵۱)

پیامبر اکرم(ص) در یک حدیث زیبا فرمودند: **أَبَى اللَّهُ أَنْ يَرْزُقَ عَبْدَهُ الْمُؤْمِنِ إِلَّا مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛** خدا روزی بنده مؤمن خویش را از جایی که انتظار ندارد می‌رساند(پاینده، ۱۳۸۲: ۱۵۷).

ابی العتاهیه نیز معتقد است که خداوند روزی انسان را مقدر می‌کند:

و رُبَّ مَنْ قَدْ جَاءَهُ رِزْقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَرْجُو وَ لَا يَحْتَسِبُ
(ابی العتاهیه، ۱۹۸۶: ۴۴)

و چه بسا کسی که روزی او از جایی که امید ندارد و گمان نمی‌کند به سوی او می‌آید. ناصر خسرو نیز به رزاق بودن خداوند اشاره دارد و می‌گوید:

چون روزی تو نانی و یک مشت برنج است از بهر چه چندین به شب و روز برنجی
(همان: ۵۲۰)

۲-۲۶. پرهیز از شوخی

امام علی(ع) در یک حدیث خردمندانه از حدود مزاج در فرد مسلمان سخن می‌گویند و می‌فرماید: **مَا مَزَحَ امْرُؤٌ مَزْحَةً إِلَّا مَجَّ مِنْ عَقْلِهِ مَجَّةً؛** هیچ کس شوخی بیجا نکند جز آن که مقداری از عقل خویش را از دست بدهد (حکمت/۴۵۰).

ابی العتاهیه نیز در همین باره می‌گوید:

و دَعِ الْفُكَاهَةَ بِالْمُزَاحِ، فَإِنَّهُ يُرْدَى، وَ يَسْخَفُ مَنْ بِهِ يَتَفَكَّهُ
(ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۴۶۱)

رها کن شوخی و سرگرمی را، چرا که آن عقل شخص را نابود می‌کند و از آن می‌کاهد.
در جای دیگر می‌گوید:

عَجِبْتُ لِخُوصِ النَّاسِ فِي الْهَزْلِ بَيْنَهُمْ صِرَاحًا، كَأَنَّ الْهَزْلَ عِنْدَهُمْ جِدًّا
(ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۱۲۹)

از فرو رفتن مردم در هزل گویی به صورت آشکار و صریح متعجبم، گویی هزل در میان آنان جدی است.

ناصر خسرو نیز آن را دشمن خرد معرفی می‌کند؛

هزل ز کس مشنو و مگوی ازیراک عقل تو را دشمن است هزل، چو هیبون
(تقوی، ۱۳۸۷: ۳۷۰)

هشدار مرگ

أَفْتَرَبَتِ السَّاعَةُ، وَلَا يَزِدَادُ النَّاسُ عَلَى الدُّنْيَا إِلَّا حِرْصًا، وَلَا تَزْدَادُ مِنْهُمْ إِلَّا بُعْدًا؛ رَسْتَخِيزِ
نزدیک شده است و از مردم بدنیا دائما بیشتر و دنیا از آن ها دورتر می‌شود (پاینده، ۱۳۸۲: ۲۳۵).

يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُصَدِّقِ بَدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعَى لِدَارِ الْعُرُورِ؛ سَخَتْ دَرِ عَجَبِمْ مِنْ أَنْكِهِ
خانه جاوید را باور دارد و برای خانه غرور بکوشد (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۹۹).

تَعَجَبْتُ إِذْ لَهَوُّهُ لَمْ أَرِ طَرْفَهُ لَعِينِ إِمْرِيءٍ مِنْ سَكْرَةِ الْمَوْتِ لَا تَدْنِي
(ابی‌الغناهیة، ۱۹۸۶: ۴۴۰)

در شگفتم از این که آدمی سرگرم زندگی است حال آنکه هر پلک زدنی او را به مرگ نزدیک‌تر می‌کند.

ناصرخسرو نیز آدمی را از خواب غفلت هشدار می‌دهد و این‌گونه می‌سراید:

مرگ را می‌جوئی و آگه نه‌ای من چنین نادان ندیدم، ای کریم
سال سی خفتی کنون بیدار شو گر نخفتی خواب اصحاب‌القریم
بر تنت وام است جانت، گر چه دیر باز باید داد وام، ای بد‌غیریم
(تقوی، ۱۳۸۷: ۳۵۱)

نتیجه

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های ارزش‌گذاری ادبیات در جامعه‌ی اسلامی تقید به اسلام و آموزه‌های وحیانی است که از طریق کتب مقدس و روایات ائمه‌ی معصومین (ع) به دست ما رسیده و منبعی غنی از آداب و احکام و فرامین الهی است. با توجه به تقدس این دستورات شاخه‌ای از ادبیات تحت عنوان ادبیات متعهد پا به عرصه‌ی وجود نهاد که به صورت رسمی قدمت چندانی در تاریخ ادبیات ملل مسلمان ندارد. اما بطور کلی در ادبیات فارسی و عربی شاهد مواردی هستیم که شاید هدف سراینده یا نویسنده القای مفاهیم دینی نبوده بلکه صرفاً جنبه‌ی آموزشی و تهذیب اخلاق مد نظر بوده است همان چیزی که در نصوص بر جای مانده از ادبیات کهن فارسی و عربی تحت عنوان ادبیات تعلیمی مورد بررسی قرار گرفته است. در اشعار شاعر عرب زبان عصر عباسی، ابی‌العتاهیه با ابیاتی حکمت‌آمیز رو به رو هستیم که رویکردهای مذهبی او را به چالش می‌کشد و موافقان و مخالفان بسیاری را برای او رقم می‌زند و در شعر حکیم خراسان ناصر خسرو نیز مانند شاعر عرب انواری از معرفت و ایمانی را می‌بینیم که ضمن پرداختن به موضوعات اخلاقی شرایط سیاسی و فرهنگی مردم آن دیار را نیز به تصویر می‌کشد. در میان اشعار هر دو شاعر درون‌مایه‌های اخلاقی مشترک فراوانی به چشم می‌خورد که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به اعتقاد به قدرت لایزال الهی، ایمان به تقدیر، پرهیز از تفاخر و غرور، عدالت‌گری و قناعت‌پیشگی و دهها مورد دیگر اشاره داشت.

منابع

قرآن کریم

۱. آمدی، عبدالله بن محمد. (۱۹۹۰م). *غرر الحکم ودرر الکلم*. (رجایی. مهدی. مصحح)، چاپ دوم. قم: دارالکتاب الاسلامی
۲. ابی‌العتاهیه، ۱۹۸۶، *دیوان*، بیروت: داربیروت
۳. پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۸۲ ش). *مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (ص)*. چاپ چهارم. تهران: دنیای دانش
۴. تقوی، سید نصر الله، ۱۳۸۷، *دیوان اشعار ناصر خسرو قبادیانی*، چاپ سوم، تهران:

معین

۵. حرانی ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۴۲۳ ه. ق). *تحف العقول عن آل الرسول* (ص).
الطبعة السابعة: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات
۶. حسین، عطوان. (بی تا). *الزندقة و الشعوبية في العصر العباسي الأول*. بیروت: دار الجیل.
۷. خوانساری، محمد بن حسین. (۱۳۶۶). *شرح غرر الحکم و درر الکلم*. تهران: دانشگاه تهران
۸. صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. چاپ دهم. تهران: فردوس
۹. علامه مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ ق). *بحار الأنوار*. بیروت: مؤسسة الوفاء
۱۰. علی بن ابیطالب. (۱۳۸۴). *ترجمه نهج البلاغه*. (دشتی، محمد، مترجم). چاپ اول. قم: انتشارات امامت
۱۱. کرمانی، شیخ الرئیس محمد. (۱۳۸۸). *شعر شیعی و شعرای شیعه در عصر اول عباسی*. تهران: اطلاعات
۱۲. محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۷). *میزان الحکمه*. جلد هفتم. چاپ اول. قم: دارالحديث
۱۳. —————. (۱۳۸۶). *الگوی شادی از نگاه قرآن و حدیث*. قم: دارالحديث
۱۴. موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۷۲). *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی

